

Hvor religionen ender og pædagogikken begynder

Durkheim, Lundager Jensen og den fundamentalsociologiske tanke¹

JØRN BJERRE

ENGLISH ABSTRACT: *The article demonstrates how Durkheim saw education as carrying out a functionally equivalent role in the modern world, as the one religion carried out in the premodern. Based on this observation, the article reflects on the principle behind the division of labor in the humanities, namely the study of separate cultural products, such as education and religion, while arguing that Durkheim attempted to develop a fundamental sociology, which cuts across the various domains.*

DANSK RESUMÉ: *Artiklen demonstrerer, at Durkheim tilskrev uddannelse samme funktion i den moderne verden, som religion havde spillet i den præmoderne. På baggrund af denne observation reflekterer artiklen over princippet bag arbejdsdelingen inden for humaniora, dvs. studiet af separate kulturelle produkter, såsom uddannelse og religion, mens den argumenterer for, at Durkheim forsøgte at udvikle en fundamental-sociologi, som går på tværs af de forskellige domæner.*

KEY-WORDS: *Durkheim; fundamental sociology; humanities; division of labor; religion; pedagogy; education*

I dag kan studerende på Aarhus Universitet vælge mellem mere end hundrede kandidatuddannelser. Det afspejler en intellektuel arbejdsdeling mellem forskere, der hver

¹ Tak til Katrine Frøkjær Baunvig for kommentarer til og forslag til forbedringer af et tidligere udkast til denne artikel.

varetager studiet af deres partikulære genstandsfelt. Bliver vi inden for humanvidenskaberne, er princippet for arbejdsdelingen overvejende empirisk, idet den dyrkes på afdelinger for litteratur, information, filosofi, historie, religion, pædagogik osv. I det lys, er det interessant, at noget af det, der forener de store teorier, som Hans Jørgen Lundager Jensen igennem de sidste fire årtier har beskæftiget sig med – Lévi-Strauss, Girard, Durkheim, Bellah, Sloterdijk og Descola – er, at de bryder med det empiriske princip for intellektuel arbejdsdeling i forsøget på at beskrive nogle elementære former, mekanismer og strukturer. René Girard, der var professor i litteratur, bevægede sig over i studiet af myter og religion på jagt efter en fundamentalantropologisk forklaring på kultur og samfund; antropologen Lévi-Strauss forsøgte igennem sit studie af nordamerikanske myter at forstå strukturen i den menneskelige kognition; antropologen (og den kritiske Lévi-Strauss-elev) Descola har i kortlægning af menneskekulturenes grundtypiske ontologier udfordret de grundoppositioner som vores tid og vores kulturer baserer sig på: natur-kultur, dyr-menneske; Sloterdijk har i sin social-filosofiske gennemskrivninger af verdenshistorien tilbudt alternative rammefortællinger om vores (post)modernitetserfaring; og endelig har Bellah lagt grunden til en grandios teori om kulturel evolution, hvor religion spiller en væsentlig rolle.

Ikke desto mindre spiller Émile Durkheim en hovedrolle i dette teoretiske panteon. Ikke blot befinder han sig teorihistorisk op til flere generationer før de nævnte, han var også med til at afgrænse og grundlægge en ny videnskab, nemlig sociologien. Durkheim bidrog altså selv til humanvidenskabens differentiering, samtidig med at han udviklede sin "store teori" (Lundager Jensen 2005), der ikke blot skulle forklare hvad samfundet er, men også løse erkendelsesteoretiske og moralfilosofiske problemer, forstå fænomener som selvmord og religion, samt danne grundlag for en tidssvarende pædagogik. I det følgende vil jeg argumentere for, at Durkheim, samtidig med at han accepterede nødvendigheden af en differentiering af humanvidenskabens, så det som sociologiens rolle at udvikle en integrativ teoretisk forståelse af mennesket. Dette var, hvad Durkheim refererede til med begrebet "sociologi", men da begrebet i dag bruges bredt om studier af samfundsvidenskabelig karakter, kan det være nødvendigt at præcisere, hvad Durkheim mente ved at tale om hans fundamentalsociologi.

Fra det empiriske princip til fundamentalsociologi

Durkheim gik allerede i gang med at afgrænse det domæne, som senere bliver til sociologien, da han i starten af 1890'erne, skrev den latinske tese, som han indgav som en del af sin doktorafhandling. Her undersøgte han betingelserne for en "scientia politica" (oversættes til "science sociale" på fransk). I teksten slår Durkheim fast, at: "En disciplin kun fortjener at blive betegnet videnskab, hvis den har et afgrænset objekt, som den kan udforske" [Une discipline ne mérite le nom de science que si elle a un objet déterminé à explorer] (Durkheim [1892] 1965, 3).

Durkheim sætter her en klar empirisk betingelse for, at det, der senere bliver sociologien, kan kaldes en videnskab. Men, Durkheim ser straks problemet, for hvis det der definerer videnskaben om det sociale er, at den studerer sociale objekter, såsom

loven, sædvanen og religionen, så forsvinder det generelle – *det sociale* – netop ud i studiet af de specifikke empiriske genstande, og man får én videnskab om religion, en anden om sædvaner osv., men ingen videnskab om det sociale.

For at socialvidenskaben reelt kan eksistere, må samfundene besidde en bestemt natur, som stammer fra selve naturen af de elementer, som de består af, såvel som fra deres arrangement, og som er kilden til de sociale fakta. (ibid. 13)

[Pour que la science sociale existe réellement, il faut que les sociétés possèdent une certaine nature qui résulte de la nature même des éléments dont elles se composent ainsi que de leur disposition, et qui soit la source des faits sociaux.]

Hvis videnskaben forsvinder ind i de enkeltstående empiriske genstandes indre natur, bliver man ude af stand til at forstå deres sociale natur, der netop viser sig i genstandenes relation til andre fænomener. Derfor slår Durkheim fast, er det ikke nok at have en empirisk genstand, som kan udforskes videnskabeligt. For, som han fortsætter:

Hvis typerne og lovene forbliver skjult i tingenes dybde, uden det er muligt at uddrage dem, vil videnskaben om disse sociale ting evigt forblive en blot hypotetisk mulighed. (ibid. 13)

[Si les types et les lois demeurent cachés au fond des choses de telle sorte qu'on ne puisse d'aucune manière les en tirer, la science de ces choses sociales restera éternellement à l'état de simple possibilité.]

Denne bestemmelse af videnskabens rolle, som det at afdække love, der umiddelbart er skjult for en, kan med henvisning til Descolas forståelse af begrebet ansues som en klassisk *naturalistisk* ambition. Naturalisme forener accepten af, at mennesket deler biologi med dyrene med forestillingen om, at der er noget partikulært ved menneskets ånd (Descola 2011), hvilket spejles i arbejdsdelingen mellem biologi og psykologi, der hver for sig søger at bestemme de love, der regulerer livet og psyken. Durkheim ville det samme på det sociale område. Hvilket, ifølge Durkheims vurdering, var en større metodisk udfordring, da de fænomener, sociologien studerer, er langt mere diffuse, og årsag og virkning i højere grad er viklet sammen, når det gælder sociale forhold, samt at han mente, at det er umuligt at foretage reelle eksperimenter med sociale forhold.

På den baggrund ser Durkheim det som nødvendigt at specificere den sociologiske metodes regler. Over for hverdagens fænomener, må sociologien indtage samme holdning, som Descartes indtog over for bevidsthedens indhold (Dantier 2003, 14), dvs. en metodisk skeptisk holdning. Parallelt med, at det er de love, der styrer arternes udvikling, som den biologiske naturalisme søger at forstå, søger den sociologiske naturalisme at forstå det, Durkheim kalder 'sociale ting' (ibid. 6): de strukturer, der definerer hverdagsbevidstheden. Det vil sige de synteser af repræsentationer, igennem hvilken, vi erfarer virkeligheden.

Betragter man på det grundlag den humanvidenskab, som er organiseret ud fra hverdagens fænomener, og derfor bliver stadig mere empirisk differentiering, så må den, hvis den skal forvaltes inden for en naturalistisk ramme suppleres af en teoretisk integration, der søger at beskrive de kræfter, der styrer den empiriske mangfoldighed. Det er denne spænding mellem empirisk differentiering og teoretisk integration, der

er organiserende for Durkheims arbejde; hvilket allerede er synligt i hans første store undersøgelse, *De la division du travail social* (1893). Samtidig med at Durkheim tager samfundets differentiering for givet, og derfor ser en videnskabelig differentiering som nødvendig, mener han, at det må være sociologiens opgave at redegøre for de principper, og dermed den samfundshelhed, som differentieringen er udtryk for. Samme erkendelse afspejler sig i Durkheims pædagogiske tekster, idet han samtidig med, at han forkaster ideen om, at eleverne – à la renæssancemennesket – skal tilegne sig en integreret viden på et empirisk grundlag, fastholder, at målet er, at de skal udvikle “une raison complète” (Durkheim 1904-05, 132).

Durkheim så altså det at tænke med udgangspunkt i differentieringens sociale og epistemologiske konsekvenser, som et oplæg til en fundamentalsociologisk teoretisk integration. Nøglen til denne fandt han, mens han i Bordeaux sideløbende med sin undervisning i pædagogik og samfundsvidenskab, for alvor begyndte at fordybe sig i fænomenet religion.

Durkheim: Fra pædagogik til religion

Takket være, at Durkheim måtte forsvare sig mod en alvorlig kritik, rejst af Simon Deploige, har vi i dag Durkheims egen beretning om, hvilken betydning arbejdet med religion havde for udviklingen af hans tænkning:

... det var først i 1895, at jeg fik en klar fornemmelse af den hovedrolle, religionen spiller i det sociale liv. Det var i dette år, at jeg for første gang fandt en sociologisk måde at nærme mig studiet af religion på. Det var en åbenbaring for mig. (Durkheim & Deploige 1907, 613)

[...c'est seulement en 1895 que j'eus le sentiment net du rôle capital joué par la religion dans la vie sociale. C'est en cette année que, pour la première fois, je trouvai le moyen d'aborder sociologiquement l'étude de la religion. Ce fut pour moi une révélation.]

Durkheims “åbenbaring” var, at religion udgør en samfundets prototype, og derfor udtrykker, hvad samfundet er i en symbolsk forstand. Durkheims “symbolske genembrud” gjorde det klart for ham, at han ved at studere religion kunne identificere de elementære former, som indgår i alt socialt liv. Resultatet af denne erkendelse blev *Les formes élémentaires de la vie religieuse* fra 1912; hvori Durkheim sætter sig selv den opgave at identificere: “et essentielt og permanent aspekt af menneskeheden” [un aspect essentiel et permanent de l'humanité] (Durkheim 1912, 40).

Det er fordi Durkheim søgte det essentielle ved menneskeheden i en studie af det sociale, at jeg betegner hans ambition som fundamentalsociologisk. Hvordan denne ambition må realiseres på tværs af den empiriske opdeling af viden, viser sig allerede i introduktionskapitlet, som hedder “Religionssociologi og erkendelsesteori” [Sociologie religieuse et théorie de la connaissance]. Durkheims pointe var, at han via en sociologisk undersøgelse af religion, kunne forstå et erkendelsesteoretisk problem, som filosofien synes fanget i, nemlig spørgsmålet om, hvordan man redegør for sammenhængen mellem empiriske erfaringer og mentale kategorier? Durkheim havde tidligere, i 1909, skrevet om emnet i *Revue de métaphysique et de la morale*, idet han netop

diskuterede forholdet mellem filosofi og sociologi. Tidligere, i et brev til Xavier Léon, havde Durkheim gjort klart, at han mente, at man ved at beskrive den religiøse tænkningens oprindelse kunne beskrive den menneskelige tankes oprindelse (Lukes 1985, 407-8). Parallelt med at Durkheim gør sig denne type overvejelser, kan det iagttages, hvordan hans forelæsninger om pædagogik opbygges på samme fundamentalsociologiske skelet, som teorien om religion.

Når Durkheims pædagogik kommer så tæt på hans analyse af religion, skyldes det, at det funktionelt betragtet, er det samme fundamentalsociologiske fænomen han taler om, nemlig *den institutionelle forankring, gentagelse og videregivelse af kognitive og affektive strukturer fra generation til generation*.

Den menneskelige kognition opererer ikke ved at samle et indtryk af verden, stykke for stykke, men begynder omvendt med at skabe en helhed ud fra hvilken enkeltbegivenheder tilskrives mening. Den arbejder, kan man sige, hypotetisk-deduktivt. Det, der gør ritualer og skolen til funktionelt ækvivalente størrelser, er, at der er tale om sociale institutioner, hvorigennem samfundet varetager formidlingen af de hypoteser, som erkendelsesmæssigt konstituerer det.

Lundager Jensen: Fra religion til pædagogik

Parallelt med den måde Durkheim ser pædagogikken igennem religionens prisme, begynder Hans Jørgen at se sit empiriske genstandsfelt, religion, gennem pædagogikkens prisme. "Religioner må", skriver han:

...besidde mekanismer til at revitalisere svækket viden. Men de må frem for alt besidde mekanismer, så mennesker overhovedet får den nødvendige viden ind i bevidstheden. Religioner må med andre ord være pædagogikker. (Lundager Jensen 2008, 16)

Hans Jørgen bruger her ikke blot pædagogik som en metafor til at beskrive religion, men argumenterer fundamentalsociologisk for en identitet mellem de operative processer i to forskellige funktionssystemer.

Både religion og pædagogik er således social-mentale institutioner, der baserer sig på ikke-biologiske, sociale hukommelsessystemer, hvor kollektive hypoteser og erfaringer, overføres på en symbolsk elaboreret måde. Religion og uddannelse formidler måder at tænke og handle på, der – som Durkheim formulerer det – er indstiftet af kollektivet, og som fokuserer på de centrale komponenter i samfundets symbolske organisation, som mennesker har brug for, når de skal operere i deres hverdag.

Betragter man nutidens samfund på baggrund af denne fundamentalsociologiske forståelse, så er den netop kendetegnet ved et fravær af en rituel dimension, og af "emblemer og billeder der kan indprentes i individers hukommelse" (Lundager Jensen 2005,17). Den videnskab, der som samfundets videns-autoritet har erstattet de religiøse forklaringer, kan nok give os adgang til magtfuld viden, men:

i modsætning til totemvæsener, ånder og guddomme er disse repræsentationer affektivt svage (deres skønhed og fascinationskraft er kun forståelige for de få), umulige som tilknytningspunkter for en moral eller kultur og umulige som anledninger til kollektiv effervescens. (ibid. 17)

Når Durkheim gjorde sig forestillinger om nye guder, der, som "sanselige og imagi-nærbare størrelser", ville kunne inkarnere de "idealer som var og som burde være modernitetens" (ibid. 17), så søgte han ikke inden for de historiske religioners ramme. Fordi, som han formulerede det:

...i dag ved man, at en religion ikke nødvendigvis implicerer symboler og riter i egentlig forstand, eller templer og præster. Hele dette udvendige apparatur er kun den overfladiske del. Essentielt set, er [religion] ikke andet end en samling kollektive forestillinger og praktikker, som er udstyret med en særlig autoritet. (Durkheim 1898, 11)

[...on sait aujourd'hui qu'une religion n'implique pas nécessairement des symboles et des rites proprement dits, des temples et des prêtres; tout cet appareil extérieur n'en est que la partie superficielle. Essentiellement, elle n'est autre chose qu'un ensemble de croyances et de pratiques collectives d'une particulière autorité.]

De fælles trosforestillinger og praktikker, Durkheim så tage form i det moderne samfund, samler sig i en menneskekult [culte de l'homme], hvis primære dogme er fornuf-tens autonomi [l'autonomie de la raison] og hvis væsentligste rite er den frie undersø-gelse [le libre examen] (Durkheim 1898, 9). Denne kult fandt i pædagogikken, hvad tidligere tiders kulturer havde fundet i religionen: Den sociale institution, hvor samfundet mest direkte spejler sin moralske struktur (Bjerre 2010).

Humanvidenskab som fundamentalsociologi

Skal man afslutningsvist prøve at trække de beskrevne sammenligninger mellem Durkheims fundamentalsociologi og princippet for den empiriske organisation af hu-manvidenskaben op, kan det være nyttigt igen at skele til Descolas ontologibegreber (Descola 2011; cf. Lundager Jensen 2016). Ud fra disse kan man sige, at humanviden-skabernes organisation både trækker på naturalisme og analogisme: Selve adskillelsen mellem human- og naturvidenskaberne bygger på naturalismens allerede beskrevne opdeling mellem ånd og natur; mens princippet for humanvidenskabernes interne or-ganisation snarere er *analogistisk* i den forstand, at forståelse af de humane fænomener søges opnået igennem systematiseringen af den empiriske mangfoldighed. Så praktisk og umiddelbar indlysende denne organisation synes at være, så ender vi, hvis vi føler den, netop, hvor Durkheim begyndte: Ved erkendelsen af, at de generelle love forsvin-der mellem de individuelle ting. Durkheims fundamentalsociologi kan tolkes som et forsøg på at realisere en mere konsekvent naturalisme på det humanvidenskabelige felt, idet han ville supplere den empiriske domænespecificering med studiet af de love, der ligger bag fænomenerne, og – som vi så i tilfældet med religion og pædagogik – går på tværs af dem.

På samme måde, som det mikroskop, der er velegnet, når astronomer skal stu-dere partikler og støv, gør dem blinde for de konstellationer, som partiklerne er orga-niseret i, således gør den specialisering, der skaber detaljeret indsigt i humanviden-skabens domæner, det vanskeligt, at se den helhed som domænerne indgår i (cf. Bjerre 1999). Måske er det derfor, at det er de samme teoretikere – Goffman, Habermas, Fou-

cault, Elias, Bourdieu, Luhmann osv. –, der ligesom Durkheim dukker op i læseplanerne overalt på den af empiriske kategorier opdeltede humanvidenskabelige del af universitetet. Fordi man inden for hvert domæne alene finder brikker, mens Durkheim og de andre fundamentalsociologiske tænkere giver et bud på, hvad det er for et puslespil, man lægger.

LITTERATUR

Bjerre, Jørn

1999 "Det polyhistoriske perspektiv", *Foenix* 23 (2), 66-75.

2010 "Modernitetens religion – et religionspædagogisk grundlag?", *Religionspædagogisk Forum* 2, 65-83.

Dantier, Bernard

2003 *La chose sociologique et sa représentation: Introduction aux règles de la méthode sociologique d'Émile Durkheim*, http://classiques.uqac.ca/contemporains/dantier_bernard/intro_regles_methode/Da: Les classiques des sciences sociales.

Descola, Philippe

2011 "Entretien avec Philippe Descola", *Cahiers philosophiques* 127 (4), 23-40.

Durkheim, Émile

1892 *La contribution de Montesquieu à la constitution de la science sociale*, Librairie Marcel Rivière et Cie [1966].

1893 *De la division du travail social*, Les Presses universitaires de France [8. ed. 1967].

1988 *Les règles de la méthode sociologique*, Flammarion [original 1895].

1898 "L'individualisme et les intellectuels", *Revue bleue* 4 (X), 7-13.

1904-5 *L'évolution pédagogique en France*, Cours pour les candidats à l'Agrégation dispensé en 1904-1905 [1938].

1912 *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Les Presses universitaires de France [1968].²

Durkheim, Émile & Deploige, Simon

1907 "À propos du conflit de la morale et de la sociologie", *Revue néo-scholastique* 14 (56), 606-621.

Lukes, Steven

1973 *Émile Durkheim. His Life and Work. A Historical and Critical Study*, Stanford University Press.

Lundager Jensen, Hans J.

2005 "Durkheim og den store teori", *Religion. Tidsskriftet for Religionslærerforeningen for Gymnasiet og HF* 2, 8-21.

² Med undtagelse af *Les règles de la méthode sociologique* er alle Durkheims værker tilgængelige via http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/durkheim.html.

- 2008 "Religion, hukommelse og viden – Jan Assmann, med udblik til Durkheim, Rappaport og Augustin", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 52, 3-17.
- 2016 "Ontologier i Det Gamle Testamente: analogisme og animisme (Gen 1 og 2-3)", *Collegium Biblicum Årsskrift* 20, 1-19.

Jørn Bjerre, lektor, ph.d.
Afdeling for pædagogisk sociologi, DPU, Aarhus Universitet